

TARIM SEKTÖRÜNÜN EKONOMİK GELİŞMEYE ÜRÜN KATKISI

Ar. Gr. Ayten HİSARLI*

Tarım sektörü, ekonomik gelişmeye çeşitli şekillerde katkıda bulunmaktadır. Kuznets, klasik analizinde gelişmekte olan ülkelerde tarım sektörünün ekonomik büyüme ve gelişmeye dört şekilde katkıda bulunduğunu ifade etmiştir. Bunlar, «ürün katkısı», «pazar katkısı», «faktör katkısı» ve döviz katkısı»dır. Burada bu katkılardan yalnız ürün katkısı ele alınacaktır. Konuya geçmeden önce genel olarak tarımın ekonomik gelişmeye olan diğer katkılarına da kısaca değinmenin yararlı olacağı düşünülmüştür.

1. Tarım-dışı sektörün büyümesi büyük ölçüde yurtiçi tarım sektörünün üretimine dayalı olarak gerçekleşir. Bu bağımlılık yalnız gıda maddeleri arzındaki artışla değil fakat tekstil gibi imalat sanayilerinde hammadde olarak kullanılan tarımsal ürünlerin arzındaki artışla da ilişkilidir. Kuznets bu etkiyi «ürün katkısı» şeklinde ifade eder.

2. Tarım sektörü ekonomik büyümenin ilk aşamalarında güçlü tarımsal tabandan dolayı (tarımla uğraşan nüfus kaçınılmaz ola-

(*) Eskişehir İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

rak tarım endüstrisinin ürünleri için önemli ölçüde iyi bir pazardır), tüketici malları gibi üretici mallarınada pazar yaratır. Bu durum Kuznets tarafından «pazar katkısı» olarak ifade edilmiştir.

3. Tarımın, ekonomide nisbi önemi kaçınılmaz olarak ekonomik büyüme ve gelişme ile birlikte azaldığı için, tarım sektörü ekonomide başka sektörlerle yapılacak yatırımlar için kullanılacak sermayenin temel kaynağı olarak görülmüştür. Böylece gelişme aşamasında tarım sektöründen, tarım-dışı sektörlerle sermaye fazlalığı aktarılır. Benzer şekilde uzun dönemde, tarım sektöründeki işgücü tarım-dışı sektörlerle kayar. Bu durumu Kuznets «faktor katkısı» olarak ifade etmiştir.

4. Tarım, dış ödemeler dengesine hem ülkenin ihracat gelirlerini arttırmak hem de tarımsal ürünlerde ithalat ikamesi sağlayarak katkıda bulunabilir. Bunu Kuznets açıkça «döviz katkısı» olarak tanımlamamıştır. Fakat «pazar katkısı» içinde bunu üstü örtülü bir şekilde ima etmiştir.

ÜRÜN KATKISI

Kuznets'e göre tarımın ekonomik gelişmeye ürün katkısı; gayrisafi yurtiçi hasıladaki büyüme içinde tarım sektörünün payı ile bu sektörün hasıladan aldığı ilk üretim payı ve tarımsal ve tarımsal olmayan net üretimlerin nisbi büyüme oranları çarpımı arasında nasıl bir ilişki olduğunu açıklamaktadır.

Tarımın ekonomik gelişmeye ürün katkısı Kuznets'in geliştirdiği formüller yardımıyla hesaplanabilir.

$P_a =$ Tarımsal net ürün

$P_n =$ Tarımsal olmayan net ürün

$P =$ Toplam net ürün

$$P = P_a + P_n \quad (1)$$

$$\delta P = \frac{\delta P_a}{P_a} P_a + \frac{\delta P_n}{P_n} P_n \quad \dots \quad (2)$$

$$\frac{\delta P_a}{P_a} \text{ için } r_a, \quad \frac{\delta P_n}{P_n} \text{ için } r_n \text{ yazıldığında,}$$

$$\delta P = P_a r_a + P_n r_n \quad \dots \quad (3)$$

$$P_a r_a = \delta P - P_n r_n \quad \dots \quad (4)$$

$$\frac{P_a r_a}{\delta P} = 1 - \frac{P_n r_n}{\delta P} \quad \dots \quad (5)$$

Eşitlik (3) deki δP nin değerini, eşitlik (5) de yerine konulduğunda,

$$\begin{aligned} &= 1 - \frac{P_n r_n}{P_a r_a + P_n r_n} \\ &= \frac{P_a r_a + P_n r_n - P_n r_n}{P_a r_a + P_n r_n} \\ &= \frac{P_a r_a}{P_a r_a + P_n r_n} \\ &= \frac{1}{(P_a r_a + P_n r_n) / P_a r_a} \\ &= \frac{1}{1 + P_n r_n / P_a r_a} \quad \dots \quad (6) \end{aligned}$$

Formül (6), tarımın gayrisafi yurtiçi hasıla içindeki payı ($P_a r_a / \delta P$), gayrisafi yurtiçi hasıla içinde sektörel payların oranı (P_n / P_a) ve sektörel büyüme oranları ($\frac{r_n}{r_a}$) arasında ters ilişki olduğunu göstermektedir (1).

Prof. Dr. Gülten Kazgan Türkiye'de tarım sektörünün ekonomik gelişmeye ürün katkısını 1961-1965 dönemi için % 22, 1963-1967

(1) Subrata GHATAK and Ken Ingersent, *Agriculture and Economic Development*, The John Hopkins University Press, Maryland, 1984, s. 28.

dönemi için % 19,5 ve 1968-1972 dönemi için % 18 olarak hesaplamıştır (2). Buradan da anlaşıldığı gibi ekonomik gelişme ilerledikçe tarım sektörünün gayrisafi yurtiçi hasıla içindeki nisbi payı düşer, bununla birlikte ürün katkısı da azalır.

Gelişmekte olan ülkelerde (kişi başına gelirin yükseldiği) tarım sektörünün büyümesi üç nedenden dolayı tarım-dışı sektörünün büyümesinin gerisinde kalmaktadır. İlk neden, genel olarak gıda maddeleri ve diğer tarımsal ürünler talebinin gelir esnekliğinin tarım-dışı ürünlerinkine kıyasla daha düşük olmasıdır (Engel etkisi)*. İkinci olarak, tarımda bilimsel ilerlemeler ve bununla birlikte teknolojik yenilikler sayesinde çiftçiler ekonominin tarım-dışı sektöründen satın aldığı girdilere bağımlı hale gelmişlerdir. Bu durum tarım etkisinin değişen kaynak yapısı olarak ifade edilir. Üçüncü olarak, tarım sektörünün dışından sağlanan pazarlama hizmetlerine yönelik (dağıtım, depolama v.b.) talep tarımsal ürünler talebinden daha yüksek olduğu için, çiftçilerin perakende fiyatlarla gıda maddelerine yaptıkları harcamaların payı zamanla düşer (Kentleşme etkisi).

Ekonomik gelişmede, uzun dönemde tarımsal sektörün nisbi öneminin azalma yönünde eğilim gösterdiğini ifade ederken, diğer taraftan kısa dönemde yeterli ekonomik büyüme oranının sağlanmasında tarım sektörünün ürün katkısının kritik önemini göz ardı etmemek gerekir. Bununla birlikte, bazı gelişmekte olan ülkelerin tarımla paralel gelişme göstermeksizin hızlı bir endüstrileşme strateji izlemek gibi yanlış bir tutum içine girdikleri görülmektedir. Ancak, günümüzün gelişmiş ülkelerinin tecrübeleri tarımsal ürün artışının endüstrileşme için çok önemli olduğunu göstermektedir.

(2) Gülten GAZGAN, Tarım ve Ekonomi, İ.Ü. İktisat Fakültesi, 2. Baskı, İstanbul, 1977, s. 459.

(*) Engel tüketicilerin talep ettikleri tüm malları gözönüne alarak geliri artan tüketicilerin çeşitli mal gruplarına yaptıkları harcamaların seyrini incelemiştir. Engel çalışmaları sonucunda tüketicilerin geliri arttıkça, toplam harcamaları içinde gıda maddelerinin yapının azaldığını, kültür, eğlence, hijyen, sağlık ve ulaşım harcamalarının payınınsa değişmediğini saptamıştır. Gelirdeki gelişmeler karşısında, herhangi bir malın talebindeki değişme arasındaki ilişki, bilindiği gibi, talebin gelir esnekliği ile ölçülmektedir. Engel'in yukarıda verdiğimiz sonuçlarına göre giyim ve lojman mallarının talebinin gelir esnekliği bire eşitken kültür, eğlence, sağlık, hijyen ve ulaşım mal ve hizmetlerinin ki birden büyük, gıda maddelerinin ise birden küçüktür.

Çoğu gelişmekte olan ülkelerde ekonominin yapısal farklılığına dayalı gelişme modeli, niçin pazarlaması yapılan yurtiçi tarımsal üretim çıktısının artış hızı ile sınırlandırıldığının iki temel nedeni vardır. İlk neden, tarım sektörünün tekstil ve gıda maddeleri gibi endüstriler için temel hammadde kaynağı olmasının yanı sıra, gıda sektörü dışında sayıları giderek artan sanayilerin tükettikleri gıda maddelerinin de tedarikçisi olması özelliğidir. İkinci olarak, tarım sektörü, değişen kaynak yapısı ve kentleşme etkisi sayesinde ekonominin diğer sektörleri ile giderek daha fazla yakınlaşıp bütünleşirken büyüyen tarımsal üretim ve yükselen gelirin çarpan etkilerinin de arttığı varsayılır. Bu etkiler endüstri ürünleri talebinde ve bununla birlikte emek ve diğer endüstriyel girdiler talebindeki artışlar şeklinde ortaya çıkar.

Aşağıda tarımın ekonomik gelişmeye ürün katkısı, «gıda maddeleri katkısı» ve «hammadde katkısı» olmak üzere iki alt başlık altında biraz daha ayrıntılı biçimde ele alınacaktır.

a. Gıda Maddeleri Katkısı

Çoğu gelişmekte olan ülkelerde tarım sektörü, tarım-dışı kesimde çalışanların tükettiği gıda maddelerinin temel kaynağıdır. Bundan ötürü gıda maddesi üreticilerin kendi ihtiyaçlarından fazlasını üretip üretmedikleri ülke ekonomisi açısından büyük önem taşır. Bir artık yaratılmışsa, bu artığın giderek sayıları artan gıda maddesi üretmeyen üreticilerin tümüne yetecek ölçüde olması gereklidir.

Gıda maddelerinin yurtiçi arzındaki prensip olarak gıda maddesi ithalatı artırılarak karşılanabilmesine rağmen uygulamada bu tür ithalat çoğu zaman dövizin kıt ve yüksek maliyetli olması nedeniyle kısıtlanmaktadır. Sermaye mallarından farklı olarak ithal edilen gıda maddeleri tüketilir ve mevcut sermaye stokunda herhangi bir artış yaratmaz. Böylece, ithal edilen gıda maddeleri ve sermaye malları ithalatı arasında bir seçim yapılırken, gıda maddeleri ithalatının fırsat maliyetinin daha düşük yatırım ve neticede azalan büyüme hızına yol açması sebebiyle çok yüksek olabileceği göz önünde tutulmalıdır.

Gıda maddesi arzının marjinal fırsat maliyeti, istihdam edilen ek tarımsal kaynakların fırsat maliyetlerinden türetilir. Temel tarımsal girdilerin sermayeden çok, toprak ve emek olduğu ve tarım kesiminde çalışan işçiler için alternatif istihdam fırsatlarının çok

kıt olduğu ÷lkelerde bu fırsat maliyetleri dñşme eğiliminde olmaktadır. Böylece gelişmekte olan ÷lkelerde, gıda maddeleri ithalatının yüksek fırsat maliyetleri ile yurtiçi gıda maddelerinin üretiminin nispeten düşük marjinal fırsat maliyetleri arasında belirgin bir zıtlık vardır. Ayrıca, yeterli tarımsal büyümeyi kurumsal ve politik kısıtlamalar altında başarmak çoğu zaman güçtür. Bu noktada endüstrileşme ve kentleşmenin gıda maddeleri talebini nasıl etkilediğini ve artan talebi artan hızla karşılama başarısız olmanın ne gibi muhtemel sonuçlara yol açabileceği ele alınabilir.

Endüstrileşme ve kentleşme arttıkça iki nedenden dolayı gıda maddesine tarım-dışı kesimden gelen talepteki artış hızı endüstriyel istihdamdaki büyüme hızından daha fazla olma eğilimi gösterir. İlk neden, endüstriyel işçilerin reel kazançları genellikle tarım işçilerinininkinden fazla olmasıdır. İkinci neden olarak, gelişmekte olan ÷lkelerde gıda maddesinin talep gelir-esnekliğinin nispeten yüksek değerler almasıdır. Böylece tarım kesiminden daha yüksek ücret ödeyen endüstri kesimine işçilerin göç etmesi gıda maddesi miktarında nisbi bir kıtlık görülmesine yol açabilir. Böyle bir durumun ortaya çıkmaması için tarım sektöründe geriye kalan işgücünün verimliliğinin göç edenlerde, daha öncesine kıyasla kişibaşına daha fazla gıda maddesi tüketimi sağlayacak ölçüde artması gereklidir. Gıda maddesi arzının, büyüyen talebi yeterli derecede karşılayacak kadar hızlı artmaması kaçınılmaz olarak fiyatların daha fazla yükselmesine neden olur. Artan gıda maddesi fiyatları, genel fiyat seviyesinde yükselişe yol açıp açmıyacağı üzerinde tartışılması gereken bir konudur. Bununla birlikte, gelişmekte olan ÷lkelerde genellikle gıda maddelerine yönelik harcamaların hanehalkı toplam harcamaları içindeki payının yüksek oranda olması nedeniyle hızla yükselen gıda maddeleri fiyatlarının ekonomik büyüme amacına ters düşen sosyal ve politik dengesizliklere yol açması beklenebilir. Gıda maddeleri fiyatlarındaki artışların bir diğer olumsuz etkisinde işgücü verimliliklerinde bir değişme olmadığı halde işverenler üzerinde daha yüksek ücret vermeleri için bir baskı unsuru yaratmasıdır. Bu durum sanayi kesiminin ticaret hadlerini bozabilir. Bundan dolayı, düşen karlar ve daha küçük ölçüde yapılan yatırımlar neticesinde sanayi kesiminin gelişme hızında önemli ölçüde düşme ortaya çıkabilir.

Tüketici gelirleri nisbi olarak yüksek olduğunda, gıda maddeleri fiyatları artarken, daha pahalı gıda maddelerini ikame edecek

daha ucuz gıda maddeleri mevcuttur. Ancak gelişmekte olan ülkelerde tüketicilerin çoğunluğu fakirdir ve onların tükettiği gıda maddelerinin büyük bir kısmını, çok daha ucuz olan nişastalı gıda maddeleri oluşturur. Bu nişastalı gıda maddelerinin talebinin fiyat-esnekliği çok düşüktür ve onların fiyatları yükselirse talep edilen miktarda fazla bir değişiklik olmaz. Çünkü bunları ikame edebilecek daha ucuz mallar mevcut değildir. Böylece gelişmekte olan ülkelerde, gıda maddesi fiyatlarındaki önemli bir artış çok sayıda gıda maddesi üretmeyen tüketicilerin reel gelirinde o ölçüde bir kayba neden olabilir. Aksine eğer teknolojik sebeplere bağlı olarak ortaya çıkan arz artışları sonucunda reel fiyatlar düşerse gıda maddesi tüketicilerinin reel gelirleri yükselecektir. Üretim ile büyüyen endüstriyel ve kentsel talep arasındaki bir açığı kapama başarısı, endüstrileşme sürecinde aşılması en güç olan temel bir engeli ortadan kaldıracaktır. Böylelikle, gıda maddesi fiyatlarının düşmesi tüketicilerin cebinde endüstriyel malları satın almak için daha fazla para kalmasına neden olacaktır.

b. Hammadde Katkısı

Tarımın ekonomik gelişmeye diğer bir katkısı, hammadde katkısıdır. Endüstrileşmenin ilk basamağında bulunan gelişmekte olan ülkelerin çoğunda tarımsal hammaddelerin işlenmesini esas alan endüstrilerin hakim olduğu dikkati çekmektedir. Bu nedenle çoğu gelişmekte olan ülkelerde ilk kurulan sanayi dalları gıda maddeleri ve tekstil sanayileridir. Fakat ekonomi ilerledikçe sözü edilen klasik sanayi kollarının nisbi payı azalmaktadır. Dünya Bankası tarafından yayınlanan istatistiklerde 17 düşük gelirli ülke grubunda* 1970'lerin ortasında bu pay en yüksek %95 ile Madagaskar ve en düşük %17 ile Sri Lanka'da olmak üzere ortalama değer %46 ile Pakistan idi. Kırküç orta gelirli ülke grubunda** bu pay en yüksek %92 ile Nijerya'da ve en düşük %7 ile Singapur'da olmak üzere ortalama %41 ile Fas'ta idi. Buna karşılık onsekiz endüstrileşmiş ülke*** arasında %31'lik pay ile en yüksek İrlanda, %18 pay ile Japonya en düşük değere sahipken, ortalamayı %41 ile İngiltere, Kanada ve Norveç temsil ediyordu. Maalesef dernelenen bu istatistikler tarıma-dayalı endüstriler olarak sadece gıda maddeleri, içki ve tütün endüstrilerini kapsamaktadır. Tekstil ve ayakkabı

* 1978'de kişi başına GSMH'ı 390 ABD doları altındaki ülkeler.

** 1978'de kişi başına GSMH'ı 390 ve 3500 arası ABD doları olan ülkeler

*** 1978'de kişi başına GSMH'ı 3500 ve 12100 arası ABD doları olan ülkeler.

endüstrilerini ise içermemektedir. Onun için tarımsal hammadde kullanan endüstrilerin nisbi önemi eksik değerlendirilmiştir. Bu ek kategorilerin hesaba katılması kullandıkları hammaddeler açısından önemli ölçüde tarıma bağlı olan endüstrilerin nisbi önemini ne ölçüde arttırdığını gösterecek gerçek rakamlar mevcut değildir(3). Ayrıca, bazı gelişmekte olan ülkelerde doğal lif, hayvan derisi ve postunun üretimine bağlı olan endüstrilerin bu kategorilerin dışında kalması tarıma dayalı endüstrilerin nisbi öneminin eksik değerlendirilmesine yol açmaktadır.

KAYNAKÇA

- DİNLER, Zeynel : **Tarım Ekonomisi**, Uludağ Üniversitesi Yayını, Bursa, 1988
- GHATAK, Subrata and Ken Ingersent : **Agriculture and Economic Development**, The John Hopkins University Press, Baltimore, Maryland, 1984.
- KAZGAN, Gülten : **Tarım ve Gelişme**, İ.Ü. Yayını, İstanbul, 1977.

(3) S. GHATAK, s. 37.